

ШЫРАЙ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әр грамматикалық категория танылғанда, оған қойылатын шарттар бар. Алдымен әр категорияның білдіретін өзіндік мағынасы болу керек, ол мағынасының ішкі құрамы болу керек. Осы талапқа шырай сай келе ме деген орынды сұрақ туады. Бұл сұраққа шырай категориясы сай келеді деп жауап беруге толық болады. Өйткені шырай сапа сынының әр заттағы дәрежесін білдіреді. Анығырақ айтқанда, шырай бір сапаның әр түрлі заттағы түрлі ерекшелігін, сапаның бірінде артық, бірінде кем я сапаның ең жоғарғы дәрежесінде екенін білдіреді. Бұл — шырай категориясының жалпы грамматикалық мағынасы. Сонымен бірге, бұл жалпы грамматикалық мағынаның ішкі құрылымы бар, олар: сапаның сәл бәсеңдігі (кішілеу) не сәл басымдығы (үлкендеу), немесе сапаның өте күштілігі (өте әдемі), не өте төмендігі (өте жаман), т.б. Демек, шырай сапаның әр түрлі дәрежесін білдіреді. Бұл грамматикалық мағыналар басқа ешбір сөз табында жоқ. Олай болса, бұл — шырай категориясының өзіндік грамматикалық мағынасы.

Грамматикалық категорияда оның мағынасын білдіретін көрсеткіштері, яғни морфемалары болуы

қажет және ол біреу емес, ең кемі екеу болу керек. Шырай бұл шартқа да сай келеді. Өйткені шырайдың грамматикалық мағынасын білдіретін көрсеткіштері бар, олар: **-рақ, -рек, -лау, -леу**, күшейткіш көмекшілер мен күшейткіш буындар. Осы көрсеткіштер тек шырай мағынасын білдіру үшін қолданылады, яғни шырайдың морфологиялық белгілері.

Демек шырай сын есімнің сапа сындарына қатысты, яғни шырай белгілі топтағы сөздерге төн, өзіндік грамматикалық мағынасы мен арнайы көрсеткіштері бар, тілде әбден қалыптасқан грамматикалық категория.

Енді ғылыми еңбектерде шырай категориясының қалай сипатталғанына, қандай белгілерін көрсеткеніне тоқталайық. Сын есім заттағы әр түрлі сындық белгісін, сапасын білдіретіні белгілі. Бір сындық белгі, сапаның әр түрлі затта әр түрлі болатыны да анық, бір сындық белгі бір затта күштірек болса, сол сындық белгі екінші затта одан да күштірек, не одан әлсізрек болуы мүмкін. Мысалы: *Көкше көктен гөрі көгірек тау екен* (С.Мұқанов). Мұнда Көкше-

тау мен Көк аспанның екеуінде де бар бір көк түстің Көкшеде артық екені салыстырылып айтылған.

Демек екі затта бар бір сындық белгідегі айырмашылық салыстырылып, олардағы сындық белгінің айырмасы көрсетілген. Бұл категорияның салыстырылуға байланыстылығы оны бірсыпыра тілдерде «сравнительная степень» деп атауға себеп болған. Мәселен, ағылшын тілінде «степени сравнения» деген термин қолданылған [1, 156]. Неміс тілінде де осы мағынадағы термин қолданылады [2.40]. Орыс тілінің барлық грамматикаларында «степени сравнения имен прилагательных» деген термин А.Х.Востоковтан бастап [3], әлі күнге дейін қолданылып келеді [4].

Демек, салыстыру бұл категорияның негізгі белгісі деуге болады. Ол туралы Ғ.Ғ.Мұсабаевтың пікіріне назар аударайық, ғалым заттардың өз белгілері арқылы танылатынын ескерте отырып, былай дейді: «Бірақ бұл белгілер бірінде көп, бірінде аз болуы, бірінде артық, бірінде кем болуы мүмкін. Сөйтіп, затты тану жолының ең бастысы — екі заттың біркелкі белгісін біріне — бірін салыстырып барып тану» [5.19].

Орыс тілінің ғалымдары Д.Э.Розенталь, И.Б.Голуб, М.А.Теленкова «Современный русский язык» (2004) деген кітабында шырайға мынадай анықтама берген: «Степени сравнения — грамматическая словоизменительная категория качественных прилагательных, выражающая относительную разницу или превосходство в качестве, присущим предметам» [6.200].

Бұл анықтамада шырайдың сапа сынына қатысты екеніне, сөз түрлендіруші грамматикалық категория екеніне және оның мағынасы заттардың белгісіндегі белгілі айырмашылықты не өте үлкен, бөрінен артық айырмашылықты білдіретініне мән берген.

Шырайдың бұл белгілері шетел грамматикаларында да көрсетіліп жүр. И.Б.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов ағылшын тілінің теориялық грамматикасында да оны көрсеткен [7.35].

В.И.Рассадин шырай категориясының ішкі мазмұнын бұдан да гөрі анығырақ көрсетеді: «Один и тот же качественный признак может находиться в многочисленных предметах и явления действительности не в одинаковом объеме. Степени качества и есть различные качественные проявления того или иного признака или свойства. Степени качества иначе называются степенями сравнения» [8.84].

Бір сапалық белгінің әр затта түрлі болуын заңды деп санап, ғалым шырайды әр түрлі заттағы сапаның әр түрлі көрінісі деп таниды да, шырай сапа-

сының түрлі көрінісі деп қорытады. Бұдан ғалымның шырайдың сындық сапамен тікелей байланысты деп түсінетіні көрінді. Бұл пікір шырай жөнінде жазған барлық ғалымдарға тән деуге болады.

Демек, шырай — сапаға қатысты категория, ал сапа — Аристотель атаған категориялардың бірі, ол ғылыми айналымға ерте түскен категория [9]. Тіл білімінде де бір сапаның түрлі заттардағы айырмасын білдіретін шырай категориясы түрлі тілдерде ерте танылғаны айтылды. Сондай-ақ шырайдың категориялық мағынасы сапаның әр заттағы айырмасын білдіру екені анықталды. Осымен байланысты шыраймен сын есімнің қатыстық сын есімдері түрленбейді, тек сапа сындары ғана шырай категориясымен түрленуі мүмкін деген пікір ғылымда берік орын алып, өбден қалыптасқан пікір деп санауға болады. Ол туралы ғалымдар пікірі мынадай: Т.В.Алисова, Т.А.Репина, М.А.Таривердиева — роман тілдерінің мамандары, олар өздерінің «Введение в романскую филологию» деген еңбектерінде: «Что касается степеней сравнения, то данная категория свойственно только качественным прилагательным, а также относительным прилагательным в переносном окачественном значении», — деп оны латын, ескі француз, румын, итальян, испан, португалия тілдерінің деректерімен дәлелденген [10.206-207].

Орыс тіл білімінде шырай сапа сындарына қатысты деп санайтын мына ғалымдар: П.С.Кузнецова [11], В.А.Белошарова [12], Г.А.Волохина, З.Д.Попова [13] және армян тіліндегі сын есімді зерттеген А.А.Огонян [14] ұстанған. Орыс тілі мен грузин тіліндегі сын есімді зерттеген Р.Г.Бирхадзе де осы пікірде [15].

Түркі тілдерінде көбіне «сын есімнің шырай категориясы» деген термин көбірек қолданылады; бұл көпшілік түркі тілдеріне тән қасиет. Алайда, шырай сын есімнің ішінде сапа сынына қатысты деген пікір ертеде де болған, қазір де бар. Мысалы, Н.К.Дмитриев өзінің башқұрт тілінің грамматикасында сын есімді сапа және қатыстық сындарға бөле отырып, сапа сынының ерекшелігі оның сөз түрлендіруші шырай категориясына түрленуі деп санаған: «Что касается формальных отличий качественных прилагательных, то эти отличия как уже было сказано, связаны с отделом словоизменения. Речь идет о том, что в грамматиках обычно называется степенями сравнения» [16.82].

Түркі тілдеріне арналған алғашқы ғылыми грамматикалардың бірінде (башқұрт тілінің грамматикасында) шырайдың барлық сын есімге емес, сапа сын есімдеріне ғана қатысты екені анық айтылса да,

соңғы кезде ғалымдар оған мән бермейтіні байқалады. 1966 жылғы «Языки народов СССР» деген кітаптың түркі тілдеріне арналған 2-томында 23 түркі тілі туралы мағлұмат берілген. Осы тілдердің ішінде бес тілде ғана шырайдың сапа сынына қатысы көрсетілген, олар: татар тілі – М. Закиев [17.144], өзбек тілі – В.В.Решетов [17.346], тува тілі – Ш.Ч.Сат [17.391], якут тілі – Е.И.Убрятова [17.411], шор тілі – Г.Ф.Бабушкин, Г.И.Донидзе [17.472]. Қалған 18 тілде сын есімнің шырай категориясы деген термин қолданылған. Бұл деректер шырай категориясынан сапа сынына қатысы түркі тілдерінен тегіс орын алмағанын білдіреді.

Қазақ тіл білімінде сын есімнің шырай категориясы алдыңғы грамматикалардан бастап, шырайға берген анықтамаларда оның сапа сынына қатысты көрсетіліп отырған. Н.Т.Сауранбаев педучилищелерге арналған «Қазақ тілі» оқулығында шырай категориясына мынадай анықтама берген: «Шырай категориясы заттың сапасының, сынының қаншалық артық, қаншалық кем екенін білдіреді, екінші сөзбен айтқанда, сапаның дәрежесін білдіреді» [18.96]. Анықтамада шырайдың сапаға қатысы анық айтылған. Ғ.Ғ.Мұсабаев шырайда зат сапасының салыстырылатынына ерекше мән берген, оны әр шырайдың түрімен байланысты атап отырған [5].

Осы пікір Ж.Шөкеновтің «Қазіргі қазақ тілі сын есім категориясы» деген еңбекте [19], А.Ысқақовтың «Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке» деген докторлық диссертациясында [20], «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында [21], С.Исаев, Г.Қосымованың мектеп оқулығында [22] сақталған.

«Қазіргі қазақ тілі» оқулығында шырайға мынадай анықтама берілген: «Заттың белгісі, я сипаты (түсі, түрі, сапасы, көлемі, аумағы, салмағы, сыры т.б) біркелкі болмай, рең жағынан әртүрлі дәрежеде болатынын, демек, сипатының я белгінің бір затта артық, бір затта кем болатынын білдіретін сын есім формалары шырай формалары деп аталады» [21.184]. Аталған мектеп грамматикасында «... Бір тектес сапалық сындардың бірінен екіншісінің артық я кемдігін, әр түрлі дәрежеде болатынын білдіруді сын есімнің шырайы деп атайды» [22.35] деген анықтама берілген.

Қазақ тілінде шырайға берілген анықтамалардан оның сапа сынына қатысы байқалмағанымен, ол анық аталмаған.

Тек, С.Исаев шырайдың сапа сынына қатысты екенін дәлелдеген. Ол өз еңбегінде шырайды өдеттегідей сын есімнің шырай категориясы деп ата-

май «Сапалық сын есімнің шырай категориясы» деп атап, оның сын есім атаулыға қатысты емес, тек сапа сынына ғана қатысты екенін дәлелдеген: «сын есімнің бір түрі – сапалық сын есімдерге шырай жұрнақтары жалғанып, шырай түрлерін жасауға болса, сын есімнің мағыналық тобының екінші тобы – қатыстық сын есімдерге шырай жұрнақтары жалғана алмайды да, одан шырай түрлері жасалмайды. Сонда шырай категориясы жалпы сын есімге емес, сын есімнің бір ғана семантикалық түрі – сапалық сын есімге ғана тән» [23.133].

Бұл пікір жалпы тіл білімінде кең тараған, танылған пікірмен үндес, шырай категориясының табиғатына сәйкес келеді. Сондықтан оған қосылуға болады. Алайда, тілде шырай жұрнақтарының қатыстық сындармен қолданылатын жағдайлары да бар екенін естен шығаруға болмайды. Мысалы, *ол бізден ақылдырақ, ол бүгін көңілділеу, оны ауқаттырақ дейді, өте жағымпаз, ең күшті, тым айлакер, тіпті әдісқой, өте салтанатты, ең сауатты, әсерлірек, ұнамсыздау, өзгешерек, мықтылау, салмақтырақ, толықтау, шөлейттеу, ашаңырақ, сүйкімділеу* және т.б.

Ғылымда мұндай қатыстық сындарды сапа мәніне ауысқан деген де пікір кездеседі де сондықтан олар шырайға түрленеді деп саналады. Бұл пікірдің есте болғаны жөн. Өйткені *тастырақ, таулылау, балалырақ, қойлылау* сияқты нақты мағыналы қатыстық сындар шырайға түрленбейді.

Осы жағдайларды ескеріп, біз шырайға мынадай анықтама беруді дұрыс көрдік: шырай деп – сапа сындарының бір сапаның түрлі заттардағы бірінен-бірінің айырмасын (артық я кемдігін) салыстыру арқылы білдіруі аталады. Бұл анықтамада шырайдың сапа сынына қатысы, бір сапа сынының бір заттан екінші затта айырмасы бары (артық я кем екені), ол айырма салыстыру арқылы анықталатыны ескерілді. Бұл мәселелер шырай категориясынан негізгі орын алатынын ғалымдар дәлелдеген.

Қазақ тілінде шырай категориясын алғаш ғылыми негізде зерттеген Ғ.Ғ.Мұсабаев пікіріне жүгінген жөн: «...әрбір конкретті жағдайда белгінің артық-кемдігін салыстыру формасының тұрғысы дейміз де оны шырайдың нормасы деп аламыз. Өйткені шырай–болмашы, аз белгі болса да, екі не одан да көп объектінің ара қатынасындағы біркелкі сапасынан келіп шығады. Солай болғасын тілдегі салыстыру категориясы – тарихи категория» [5.19].

Ал, осы салыстырылатын заттар контексте үнемі айтыла ма, жоқ па деген сұрақ ғалымдар назарынан тыс қалмаған. Шырай формалы сөзі бар сөйлемде салыстырылатын объектінің аталуы да, аталмауы да

мүмкін екенін ғалымдар ерте байқаған, соған орай ғылымда суперлатив терминдері де, определенность, неопределенность, конкретность, абстрактность терминдері де қолданылып жүргені белгілі.

Суперлатив, определенность, конкретность терминдері сапасы салыстырылып, салыстырудың объектісі аталғанда қолданылады.

Мысалы: *Ол жас шағынан да өзгелерінен үлкенірек, егдерек және бар тобықтының ең қалың, жуан ортасы Олжайдан шыққан Бесбай* (М.Әуезов).

Қалған қыздардың тастары бұдан кішірек еді (М.Әуезов).

Дағдылы еркек ер тоқымдарынан көрі, әйел мінетін қоқан ерлер малырақ (М.Әуезов).

— *Абайдың айтуы басқарақ!* (М.Әуезов).

Бұл келтірілген мысалдарда өзгелерден оның жасы үлкенірегі, егдерегі салыстырылған, қалған қыздардың жастары одан кішірек екені, еркек ертоқымдарынан қоқан ерлер мол екені салыстырылған. Демек, бұл мысалдар сапасы салыстырылатын объекті аталған. Сондықтан оларды суперлатив, определенность, конкретность деректі терминдерімен атауға болады. Сондай-ақ *мына үй ана үйден гөрі үлкенірек* дегенде екі үйдің көлемі салыстырылған, екі зат та сөйлемде аталған. Демек, ол суперлативке определенность, конкретті деректі салыстыруға жағады.

Элатив, неопределенность, абстрактность дерексіз терминдері салыстырылатын объект аталмағанда қолданылады. Мысалы:

Шеттеу тұста Балагаз, Базаралы сияқты жас жігіттерде ақ таяқтарға таянып, егіліп тұр (М.Әуезов).

Бұның жас сәулем жүзінде кішілеу қара көзі, әсіресе, естен кетпестей (М.Әуезов).

Орталық тұста Кәрім дейтін момындау саудагер бар еді (М.Әуезов).

Кішілеу, шағын үйдің ішіне айнала текемет, түскиіз, түкті кілем ұсталған (М.Әуезов).

Бұл мысалдағы *шеттеу тұс, момындау саудагер, кішілеу көз, кішілеу үй* деген салыстырулар басқа заттағы осы сындық белгімен салыстырылмаған. Сондықтан олар ғылымда аталып жүрген элатив, неопределенность, абстрактность яғни дерексіз салыстыруға жағады.

Сондай-ақ, *ол өте жақсы адам* дегенде, ол адам ешбір басқа адаммен салыстырылмаған, сонда да мұнда сапаның ең жоғарғы дәрежесі көрсетілген. Бұдан салыстыру болмаған жерде шырай категориясы бола ма, деген сұрақ туындайды. Оған ғалымдар сөйлемде салыстыру объектісі аталмағанымен, ол

мағына имплицитты қолданылған деп санайды. Ол туралы А.В.Качураның сөзін келтірейік: «Что же касается вопроса о том, присутствует ли сема сравнительности в элативе, то ответ на него лежит в признании такой семи имплицитной, «спрятанной» в глубинной семантической структуре ... Оптимальность признака иначе можно назвать исключительностью, эксклюзивностью. Слово сочетание *умнейший человек* семантически наиболее близко трансформу — *исключительно умный человек*. Исключительность предполагает какое-то исключенное множество, в данном случае — «все остальные люди». Исключение множества возможно лишь после сравнения его с объектом сравнения» [24.36].

Бұл пікірді түркі тілдерінің мамандары да айтқан. Ол туралы Н.К.Дмитриев пікірін келтірейік: «существует два типа сравнения: 1. конкретный, где сравнения качество связано с сопоставлением предметов; 2. Абстрактный, где сравнения качество проводится не при помощи предметов, а при помощи теоретически подразумеваемой идеальной нормой» [13.83].

Бұл пікірді қазақ тілінде шырайды арнайы зерттеген Ғ.Ғ.Мұсабаев та дәлелдеген: «Демек, белгілері, сапалары салыстырылатын екі я көп заттардың бір жерде, бірге тұруы міндетті емес. Біз бір нәрсенің сапасын екінші бір нәрсенің біркелкі сапасымен салыстыра айтқанда, екеуін бірдей атаймыз, айтамыз. Кейде біреуін ғана айтып, екіншісін ойымызда сақтаймыз. Бұл мәселемен шұғылданған біраз оқымыстылар шырайдың түрлерін таптастырғанда, «конкретті, абстракті» деп, салыстырылатын сапаның болуын, я болмауын негізгі өлшеу (критерий) етіп алады. Әрине, оған қосылуға болмайды, өйткені тілдің өзі логикамен ұштасып жатады. Сондықтан сапаның сындық өзгерісі үшін салыстырылатын сапаның айтылу-айтылмауы негізгі өлшеу (критерий) бола алмайды» [5.20].

Ғалым Қ.Рысалдының осы туралы пікірін келтірген дұрыс, өйткені неміс тілінде де сапасы салыстырылатын заттардың сөйлемде аталауы да, аталмауы да — бар құбылыс.

«Степень интенсивности признака обнаруживается методом сравнения — в явном (эксплицитном) или неявном (имплицитном) сравнении с тем признаком другого предмета, или того же предмета, но в другое время. Следовательно, степень признака является категорией реляционной. Для характеристики признака не существенно ни пространственное, не временное или какое-либо другое определение. Данный признак в данной его интенсивности

фиксируется средствами языка для данного времени и пространственного отрезка» [25.62]. Ескерте кететін бір жағдай – Қ.Рысалды өз зерттеуінде интенсив мәселесін грамматикалық шырай деп кең мағынада атаған.

Ғалымдар пікірін қорыта келгенде, салыстырылатын заттардың сөйлемде түгел аталуы міндетті емес. Тілде сапасы салыстырылатын заттардың сөйлемде түгел аталуы да, аталмауы да бар құбылыс, бірақ екеуінде де сапаның артық я кемдігі көрсетіледі, яғни екі жағдайда да шырай мәні бар, тек осы ерекшелікті көрсету қажет деп, оларды суперлатив және элатив яғни деректі, дерексіз салыстыру деп атаған.

Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тілінде деректі шырай мен дерексіз шырайға не жататынын, олардың тілдегі көрінісін анықтау қажет.

ӘДЕБИЕТ

1. *Смирницкий А.И.* Морфология английского языка. 1959. с.439.
2. *Пиганович С., Монигетти А.* Краткий грамматический справочник по немецкому языку. М., 1952. С. 150.
3. *Востоков А.Х.* Русская грамматика. СПб., 1839.
4. *Русский язык.* М., 2004. С.766.
5. *Мусабаев Ф.Ф.* Қазақ тіліндегі сын есімнің шырайлары. Алматы, 1951. 88-б.
6. *Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А.* Современный русский язык. М., 2004. С. 444.
7. *Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г.* Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981. С. 285.
8. *Рассадин В.И.* Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. М., 1978. С. 285.
9. *Аристотель.* Категории. М., 1939.
10. *Алисова Т.В., Репина Т.А., Таривердиева М.А.* Введение в романскую филологию. М., 1982. С. 342.
11. *Кузнецов П.С.* Историческая грамматика русского языка. Морфология. М., 1953. С. 305.
12. *Белошапкова В.А.* Современный русский язык. М., 1989. С. 352.
13. *Волохина Г.А., Попова З.Д.* Морфологическая парадигматика русского языка. Воронеж, 1991. С. 224.
14. *Огонян А.А.* Имя прилагательное в современном армянском языке. Ереван, 1962. С.120.
15. *Бирхадзе Р.Г.* Имена прилагательные, их функции и выражения в русском языке сравнительно с грузинским. Тбилиси, 1964. С. 117.
16. *Дмитриев Н.К.* Грамматика башкирского языка. Л., 1948. С. 275.
17. *Языки народов СССР // Тюркские языки.* М., 1966. С. 529.
18. *Сауранбаев Н.Т.* Қазақ тілі. Алматы, 1953. 220-б.
19. *Шакинов Ж.* Қазіргі қазақ тілі сын есім категориясы. Алматы, 1961. 170-б.
20. *Искаков А.* Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке: Автореферат, ДФН.
21. *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1991. 381-б.
22. *Исаев С., Қосымова Г.* Қазақ тілі. 7 сынып. Алматы, 2003. 207-б.
23. *Исаев С.* Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. 1998. 303-б.
24. *Качура А.В.* Семантика степеней сравнения имен прилагательных в русском языке. Киев, 1991.
25. *Рысалинов К.Т.* Категория интенсивности признаков в современном немецком языке: АКД. М., 1980.